

розкритті рушійної ролі комуністичної партії. У післявоєнний період велику увагу з боку владних структур було приділено насамперед кількісному, а не якісному аспекту формування науково-педагогічної інтелігенції. До читання лекцій та проведення практичних занять нерідко залучались люди без достатньої підготовки, кваліфікації та необхідного досвіду роботи

§ 2. Рівень та якість життя професорсько-викладацьких кадрів

Одним із факторів, що визначає місце особистості в суспільній ієрархії, є її матеріально-побутове становище. Поряд з цим, стан життя населення, його соціально-побутове забезпечення, рівень надання послуг та гарантії держави відображають рівень економіки та пріоритети державної політики.

В українській історичній науці відчувається брак наукових праць, які б безпосередньо висвітлювали повсякденні реалії, зокрема рівень і якість життя інтелігенції. Радянські вчені лише епізодично торкалися матеріально-побутових характеристик життя науковців, найчастіше з однією метою – щоб наголосити на турботі партії, уряду і «особисто товариша Сталіна» у цьому питанні. На сьогодні дані про матеріально-побутове забезпечення науково-педагогічної інтелігенції можна знайти лише в неофіційних матеріалах або архівних документах, які довгий час вважались «цілком таємними», та поодиноких споминах. Звернення науковців до матеріально-побутових характеристик вважалося не таким пріоритетним, як вшанування «рушійної сили партії».

Коли пройшла ейфорія від перемоги у Другій світовій війні, люди залишилися сам на сам зі своїми повсякденними проблемами, досить буденними, але від того не менш болісними. Після завершення війни, КП(б)У взяла курс на побудову воєнно-індустріальної держави, створення соціально однорідного й політично монолітного суспільства, відсунувши на задній план вирішення основних проблем забезпечення населення.

На стан матеріально-побутового забезпечення впливає перш за все матеріальна винагорода за працю, яка є важливим показником життєвого рівня людини. Винагорода за працю є еквівалентом важливості та поваги, вона є оцінкою потрібності того чи іншого спеціаліста для країни.

Оплата праці педагогів ВНЗ установлювалась в залежності від стажу педагогічної роботи, посади та кваліфікації, а також від наявності наукового ступеня і вченого звання та від рівня самого навчального закладу. До вересня 1946 р. середня ставка викладача ВНЗ складала від 1000 до 1300 руб. З метою покращення соціально-матеріального становища науково-педагогічної інтелігенції у вересні 1946 р. вийшла постанова «Про підвищення окладів і покращення матеріально-побутових умов

професорсько-викладацького складу»³²¹. При цьому після грошової реформи, яка була впроваджена в 1946 р. в УРСР ціни на продукти першої необхідності також значно зросли. Наприклад, ставка викладача ВНЗ складала 1100 руб., старший викладач отримував 1650 руб., викладач зі стажем педагогічної роботи в ВНЗ більше 10 років – 1350 руб. Дещо вищою була зарплата викладачів ВНЗ тих, які мали наукові ступені і вчені звання. Наприклад, розглядаючи кошторис університетів у 1946 р., встановлено, що завідуючий кафедрою професор, доктор наук отримував заробітну плату 6000 руб., натомість викладач без вченого звання – 4500 руб.³²²

Щоб дослідити рівень і якість життя професорсько-викладацьких кадрів, потрібно, перш за все, звернути увагу на реальну заробітну плату, яка виражається сумою товарів і послуг, які працівник може одержати за певну грошову винагороду при даному рівні цін на товари. Потрібно зазначити, що у досліджуваний період державні ціни на товари ділились на дві категорії: пайкові та комерційні (існували також «спекуляційна» цінова політика, яка існувала на тіньовому рівні поза державним контролем). Цінова політика на продуктові та промислові товари в 1946 р. в УРСР була представлена такими цифрами: житній хліб – 3 руб. 20 коп. (комерційна ціна – 7 руб.), хліб пшеничний (85% помолу) – 4 руб. 50 коп. (13 руб.), крупа гречана (1 сорт) – 11 руб. 50 коп. (26 руб.), м'ясо – 28 руб. (70 руб.), олія соняшникова рафінована – 28 руб. (130 руб.), шкіряні чоботи – 1200 руб., туфлі жіночі – 2600 руб., калоші чоловічі 700 руб., шкарпетки чоловічі бавовняні 45 руб. тощо³²³.

Розглянувши цінову політику, яка діяла на той час у республіці, та порівнявши її з винагородою за працю, яку отримували викладачі, можна зазначити, що пристойно харчуватись та вдягнутись, забезпечувати свої родини не міг жоден представник науково-педагогічної інтелігенції. Звісно, та професура, яка мала вчені ступені, звання, значний стаж роботи могла мати кращий продуктовий кошик та одяг ніж викладачі без наукових регалій. Викладач із мінімальною ставкою у розмірі 1100 руб. не міг навіть купити пару шкіряних чобіт, яка на той час коштувала 1200 руб.³²⁴

У 1949 р. відбулися деякі зміни, а саме – було встановлено нові посадові оклади науковців, до яких влада включала і весь професорсько-викладацький склад ВНЗ. Так, діючим членам і членам-кореспондентам академії наук було встановлено оклад у розмірі 6000 руб., професорам і докторам наук – 4000 руб., доцентам і особам, які мали вчене звання старшого наукового співробітника або кандидата наук – 2000 руб., особам, які не мали вченого звання і наукового ступеня – 1000 руб.³²⁵ При цьому, цінова політика на продуктові та промислові товари у першій половині 50-х рр. ХХ ст. в УРСР була представлена такими цифрами: хліб пшеничний – 1 руб. 60 коп., крупа гречана – 4 руб. 90 коп., свинина – 24 руб. 10 коп.,

ковбаса напівкопченна – 30 руб. 70 коп., сир «Швейцарський» – 31 руб. 70 коп., олія соняшникова рафінована (1 літр) – 20 руб. 20 коп., цукерки (шоколадні) – від 30 до 68 руб., чоловічий вовняний костюм – 241 руб, жіночий вовняний костюм – 354 руб., шкіряне взуття (1 пара) – від 114 до 261 руб. тощо³²⁶. Цінова політика та рівень цін, які діяли у республіці у першій половині 1950-х рр. давали можливість викладачам краще забезпечувати себе продуктовими і промисловими товарами, порівняно із серединою 1940-х рр. Так, навіть при мінімальному окладі представник науково-педагогічної інтелігенції міг собі дозволити більш менш пристойно вдягнутись та заповнити продуктовий кошик.

З огляду на стан справ у повоєнний період та порівнюючи винагороду за працю серед різних категорій населення, платня професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ була вищою, ніж у робітників. Наприклад, середньомісячна зарплата робітників у народному господарстві в 1950 р. складала 646 руб., в 1955 р. – 711 руб.³²⁷. Потрібно зазначити, що в усьому світі ситуація, коли люди високоінтелектуальної праці мають винагороду за працю у кілька разів більшу, ніж особи фізичної праці, є нормальною і вказує на те, що держава піклується про інтелектуальний потенціал країни.

У досліджуваній період для матеріального й морального заохочування науково-педагогічної інтелігенції поширеним явищем були різного роду звання, премії та нагороди для вчених, провідних професорів, викладачів та для тих, хто відрізнявся особливою політичною лояльністю. Щоб забезпечити стабільний достаток тієї частини науково-педагогічної інтелігенції, яка намагалась виконувати настанови партії, існувала спеціальна система державних замовлень, а, відповідно, й одержання високих гонорарів. Партійні структури щедро винагороджували тих, хто у своїх статтях та виступах критикував або вихваляв вказаних партією осіб. Так, позаштатні лектори, які мали вищу освіту, одержували до 120 руб. за кожен прочитану ними лекцію³²⁸. Поряд з цим, для того, щоб надати статті або виступу більшої достовірності, залучались відомі імена з кола науково-педагогічної інтелігенції. Наприклад, за статтю професора Лебедева на тему «Слава і гордість вітчизняної науки», йому, як автору, було виписано 500 руб.³²⁹ Потрібно зазначити, що для пересічного міського жителя ця сума дорівнювала місячній заробітній платні.

Загалом заробітна плата науково-педагогічної інтелігенції протягом повоєнного десятиріччя зростала, але система розподілу товарів, яка діяла у СРСР, не всім громадянам забезпечувала високе соціально-побутове становище. Наявність грошей у особи не завжди означала можливість придбати продуктивні та промислові товари. Як зазначає Г. Андреевський, нові умови життя вимагали і нових слів, а також застосування хоча і старих слів, але в новому значенні. Товари стали не «продавати», а

«відпускати», придбання їх стало не «купівлею», а «отоварюванням», пояснювалось це дефіцитом і картками. На картки не можна було «купити». Проблема полягала в тому, щоб в магазині був той товар, який вказано в картці. На жаль, таке було не завжди і не всюди³³⁰.

У 1944 р. в УРСР було запроваджено карткову систему, яка не забезпечувала повноцінного харчування професорсько-викладацьким кадрам, але надала змогу отримувати продукти в мінімальній кількості. Продовольча диктатура завжди розглядалася партією як засіб повного контролю над масами. Для міського постачання в післявоєнний період був характерним дефіцит товарів. У містах мали місце величезні черги за хлібом, бракувало цукру та інших продуктів харчування.

Норми постачання за картками були диференційовані за соціально-виробничим принципом. Інтелігенція, до якої і належав весь склад професорсько-викладацьких кадрів належала до невиробничого прошарку населення, тому займала дещо гірше становище у радянській соціально-розподільчій ієрархії.

Існувало кілька видів карток: робітничі картки I і II категорій, спеціальні картки для службовців, а також талони на дітей і утриманців. Альтернативою картковій системі і закритому розподілу були також державні комерційні магазини, в яких можна було купувати товари без карток, але за більш високими цінами, що було, по суті, державною спекуляцією. Товари широкого вжитку – мило, сіль, сірники тощо – були також майже недоступними для пересічного городянина. Централізований розподіл товарів безпосередньо впливав на формування соціальної ієрархії всередині суспільства. Найвищі сходинки займали представники партійної радянської верхівки.

Науково-педагогічна інтелігенція, як правило, отримувала картки II категорії. Норми відпуску продуктів за цими картками різнилися, наприклад, тим, що денна порція хліба за картокою I категорії становила 800 грамів, а II-ї – лише 600. Ціни на карткові продукти були порівняно низькими і фіксованими. Щодо інших продуктів, то викладач вищого навчального закладу, наприклад, міг отримати щомісяця на одну особу: м'яса – 180 гр., жиру й цукру – по 400 гр., круп і макаронних виробів – 1 кг 200 гр. Ці продукти не вирішували проблеми скрутного матеріального становища, але певним чином підтримували прожитковий мінімум. До того ж, продукти видавали лише персонально, водночас багато науковців мали родини. Тільки штатні викладачі стаціонару отримували хлібні і робітничі картки³³¹. Якщо викладач переходив на погодинну оплату праці, він втрачав право на картки.

За даними Наркомату освіти УРСР постачання студентів і професорсько-викладацького складу педагогічних інститутів більшості

областей УРСР перебували у незадовільному стані. Як показав аналіз, торгівельні організації видавали продовольчі товари у зменшених проти встановлених норм розмірах, нерегулярно отоварювали картки сухого пайка³³². Наприклад, при відвідуванні квартир науково-педагогічної інтелігенції працівниками соціального забезпечення та в розмові з ними було виявлено, що педагоги мають надзвичайно незадовільні матеріальні умови, особливо щодо продуктів харчування³³³.

Реальний стан продовольчого забезпечення науково-педагогічної інтелігенції відображений у численній кореспонденції тих років. Наприклад, у процесі перегляду цензурою поштової кореспонденції, яка надходила з м. Харкова, було виявлено 80 листів студентів, в яких описувались матеріально-побутові умови життя викладачів та студентів. Так, одна зі студенток повідомляла: «Ти не можеш собі уявити, як я розчарована у навчанні і в усьому на світі. Адже ці представники високого становища в суспільстві у нас в інституті голодні, як вовки. Взяти хоча б наших викладачів німецької мови. ...Зараз їм доводиться стояти у черзі за 500 грамів хліба, так само, як і студентам»³³⁴. Отже, замість плідної науково-педагогічної роботи освітяни змушені були простоювати в чергах для того, щоб не померти від голоду.

Як засвідчують архівні матеріали, непоодинокими були перебої з постачанням продуктів за картками серед інтелігенції. Так, у доповідній записці про роботу Вінницького державного педагогічного інституту наголошувалось: «Студенти і професорсько-викладацький склад не одержують хліба по 1–2 дні, не дивлячись на те, що інститут своїм транспортом возить борошно на хлібний завод безкоштовно. Професорсько-викладацький склад за січень–лютий 1945 р. зовсім не одержав борошна, крупи і жирів, що дуже позначилось на їх матеріальному становищі»³³⁵.

Додатковим джерелом харчування для науково-педагогічної інтелігенції були базари і комерційні магазини, які торгували продуктами харчування за підвищеними цінами. Нестача продуктів харчування та промислових товарів, дорожнеча та низька якість продукції призвели до різкого росту спекуляції у всій Україні. Наприклад, професор Н. Грачов, який переїхав в Одесу у 1945 р., описував місто так: «...Я ніколи не думав, що місто, яке має 20 вузів і багато різних культурних закладів, так мало схоже на культурний центр. Як було до війни, я не знаю, але зараз над усім тут літає дух торгашеської психології, вона не тільки на базарі, у взаєминах людей, вона відчувається і панує в державних установах. Торгаші, хабарники на кожному кроці. Побутове обслуговування все в руках торгашів. Я не веду мову про приватний бізнес, це природно, а про наші державні і кооперативні організації. Наведу приклад: на свою

зарплату викладач вузу може відремонтувати калоші. Ремонт кожної пари в державній майстерні коштує 300–400 руб. і так все інше»³³⁶.

Зважаючи на те, що у післявоєнні роки в магазинах частими були перебої з продуктами харчування, більшість представників професорсько-викладацького складу намагалися мати індивідуальні городи. Вони були змушені вирощувати картоплю, квасолю, овочі, так як продуктове забезпечення не давало змоги нормально прохарчуватися. Наприклад, професор Харківського сільськогосподарського інституту І. Яхонтов у перші післявоєнні роки, не одержуючи хліба, харчувався лише овочами та квасолею з власного городу³³⁷. Городництво стало підтримкою у напівголодному існуванні для багатьох представників науково-педагогічної інтелігенції. Загалом, продуктове забезпечення науково-педагогічної інтелігенції у повоєнний період було вкрай незадовільним та не відповідало їхнім життєвим потребам.

Поряд з цим, розглядаючи питання забезпечення науково-педагогічної інтелігенції промисловими товарами в 1945–1955 рр., спостерігається тенденція незадовільного забезпечення товарами даної категорії. У довоєнний період до галузі легкої промисловості УРСР входило 501 підприємство, а потужність галузі становила понад 1,3 млрд руб. За час війни 491 підприємство було виведено з ладу³³⁸. З огляду на те, що протягом війни основні зусилля країни було спрямовано на військові потреби, легка промисловість була настільки нерозвинена, що будь-які товари широкого вжитку ставали дефіцитом. Велика кількість речей для задоволення елементарних побутових потреб (посуд, відра, голки, шкарпетки, сірники, ножиці, мило тощо) не вироблялась або виготовлялась у мізерних кількостях.

Якість товарів, що доходили до середнього споживача, залишалася дуже низькою. В умовах відсутності конкуренції, матеріальних стимулів і «всезданості» покупців, брак у виробництві товарів широкого вжитку сягав великих розмірів і був неминучим. Така ситуація зайвий раз підтверджує, що у наміри влади не входило покращення рівня життя громадян, бо саме «якість споживчих товарів засвідчує реальне, а не декларативне ставлення до людини»³³⁹.

В країні протягом всього повоєнного десятиліття існували перебої з одягом та взуттям для населення, промислові товари, як і продукти харчування, видавали по картках. Якщо продукти харчування з перебоями, але видавали населенню, то непоодинокими були випадки, коли промислові товари за картками зовсім не отоварювали. Це, у свою чергу, створювало не тільки важкі, але і недопустимі умови життя та науково-педагогічної діяльності для викладачів³⁴⁰. Більшість викладачів не мали засобів гігієни, належного одягу тощо. Після війни існував

розподіл дефіцитних промтоварів (взуття, галоші, готовий одяг, білизна тощо) за талонами, що видавалися професорсько-викладацьким кадрам профспілковими організаціями ВНЗ. На думку дослідниці Н. Лебіної: «Голодранство» інтелігенції посилювалось завдяки нормам розподілу в матеріальній сфері, які діяли на той час³⁴¹.

Після завершення війни науково-педагогічна інтелігенція особливо гостро потребувала соціального захисту. Серед інших груп населення люди інтелектуальної праці зuboжили найбільше. Одяг науково-педагогічної інтелігенції за період військового часу катастрофічно обносився. За даними Наркомату освіти, щодо матеріальних умов для студентів та професури, було зазначено, що серед них є велика кількість інвалідів війни та осіб, реєвакуюваних зі східних областей СРСР, які відчувають гостру потребу в одязі, взутті та білизні³⁴².

Одяг, крім того, що був дефіцитом, коштував дорого. Гарно вдягтися могли лише окремі групи населення – найвищі партійні керівники й передовики виробництва. Потрібно зазначити, що перед проблемою пристойно вдягнутися постали навіть керівники складу Народного Комісаріату освіти – начальники управлінь та відділів, не кажучи вже про основну масу населення УРСР. Наприклад, в одній з довідок зазначалось: «Тільки в 1943 р. за допомогою РНК УРСР ми видали декому з них піджаки та штани з числа американських подарунків, але оскільки ці речі були вже поношені, то зараз вони зовсім зносились і стали непридатними»³⁴³. Протягом перших післявоєнних років студенти та викладачі в основному були одягнені у солдатські гімнастерки, чоботи та шинелі³⁴⁴.

Для того, щоб покращити зовнішній вигляд професорсько-викладацького складу ВНЗ, у 1945 р. було виділено фонди промислових товарів для викладачів. Як правило, фонди, за якими надавались товари для професорсько-викладацьких колективів, а особливо одяг і взуття, складались з гуманітарної допомоги або, як тоді її називали, – «американських подарунків», що їх надавала Адміністрація допомоги і відновлення Об'єднаних Націй (ЮНРРА). Ця організація була заснована країнами антигітлерівської коаліції для надання економічної та соціальної допомоги країнам, які були окуповані німецькими військами в період Другої світової війни. Станом на 1 червня 1947 р. за програмою ЮНРРА УРСР одержала на суму 16 524,5 тис. доларів США промислових товарів і сировини³⁴⁵. Крім того, ЮНРРА своїм транспортом довправила в УРСР 3482 т одягу та взуття, зібраних у США товариством «Рашен-Реліф» для допомоги постраждалим від війни³⁴⁶. Здебільшого ці фонди складалися з вживаного одягу та взуття. Ці речі дещо покращували забезпечення науково-педагогічної інтелігенції УРСР одягом та взуттям. У зв'язку з припиненням діяльності ЮНРРА з грудня 1946 р. в листопаді цього ж року

припинилась і допомога. Взуття та білизна з фондів подарунків з-за кордону надавались університетським колективам, які були підпорядковані Міністерству вищої освіти СРСР – професорсько-викладацькі кадри республіканських ВНЗ у цьому відношенні були забезпечені найгірше.

Скасування карткової системи призвело до ще більшого загострення ситуації на ринку промислових товарів. Особливо великі черги з'явилися біля універмагів. Так, як зазначалось 15 квітня 1950 р. в газеті «Радянська Україна» у Києві по вул. Леніна, 2 щодня до відкриття центрального універмагу збиралася черга понад 200 осіб³⁴⁷. У 1947 р. вийшла постанова Ради міністрів СРСР №3867 «Про норми продажу продовольчих та промислових товарів». Відповідно до неї встановлювались такі граничні норми відпуску промислових товарів в одні руки: бавовняні тканини – 6 м; нитки – 1 коток; панчохи-шкарпетки – 2 пари; взуття шкіряне, текстильне, гумове – по 1 парі кожного; мило господарське – 1 кусок; мило туалетне – 1 кусок; сірники – 2 коробки; керосин – 2 л³⁴⁸.

Одяг переважної більшості науково-педагогічної інтелігенції у досліджуваній період не відрізнявся особливим стилем і вишуканістю. Післявоєнна повсякденність запам'яталася сучасникам в сіро-зеленому кольорі шинелей і гімнастерок. Непоодинокими були випадки, коли необхідне вбрання перешивали зі старих залежаних речей, постільних простиралл, чоловічих піджаків і брюк, власники яких не повернулися з війни.

З наведених даних видно, що соціальна політика в УРСР у другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. була неоднозначною. Винагорода за науково-педагогічну працю професорсько-викладацьких кадрів УРСР протягом 1945–1955 рр. зростала, однак це не давало реальних можливостей для забезпечення всього необхідного. Карткова система, яка діяла в УРСР з 1944 р. до 1947 р., не забезпечувала повноцінного харчування професорсько-викладацьким кадрам, але надала змогу отримувати хоча б якісь продукти. Дефіцит якісних товарів народного споживання й недоліки в організації торгівлі і сфери послуг, громадського харчування відбивалися на добробуті, комфорті, і, зрештою, на настроях професорсько-викладацьких кадрів, їхній педагогічній і науковій активності.

Протягом 1945–1955 рр. виробництво товарів щоденного вжитку в УРСР було організовано в мізерних обсягах. У республіці, як і в цілому в СРСР, панував залишковий принцип виділення ресурсів для розвитку матеріально-побутової сфери. Забезпечення науково-педагогічної інтелігенції продовольчими та промисловими товарами в післявоєнний період було вкрай незадовільним.

Науково-педагогічна інтелігенція повинна була відпрацювати відведені години у ВНЗ, обов'язково брати участь у політико-агітаційних зборах, вистояти величезні черги у магазинах, не відволікаючись, щоб не пропустити

когось без черги. Черги в післявоєнний період стали ознакою епохи. Через скрутне матеріальне становище та гострий дефіцит, що прогресував у країні, придбати більшість необхідних товарів було проблематично, що викликало невдоволення в професорсько-викладацькому середовищі.

Не можна всебічно висвітлити рівень і якість життя тогочасної науково-педагогічної інтелігенції, не розглянувши житлового питання, що включає в себе наявність житлової площі, умови, якість, квадратуру, зовнішнє і внутрішнє оформлення.

У перші повоєнні роки для більшості інтелігентських родин гострою залишалася житлова проблема. Після війни в умовах інтенсивної міграції, приросту міського населення, який значно перевищував динаміку зростання кількості житлової площі, проблема забезпечення житлом набула особливого гостроти. На всій території України відбувались бойові дії, було зруйновано сотні населених пунктів, знищено 40 млн м² житла – 50% попереднього житлового фонду, майже 10 млн осіб залишилися без даху над головою³⁴⁹. Загальний стан був надзвичайно злидненим: розруха, голод, чимало людей жили в бараках, землянках, пристосованих під житло виробничих спорудах, нерідко без найнеобхідніших для існування речей. Після війни лише незначна кількість приміщень житлового, громадського та комунального призначення була придатна до користування. Тому головна увага зосереджувалась на ремонті наявного житлового фонду та відбудові зруйнованих будинків. У міру розвитку будівельної індустрії велось спорудження й нового житла.

У роки війни більша частина професорсько-викладацького складу ВНЗ УРСР перебувала на фронтах або була евакуйована у тил країни. За лінією фронту залишилися домівки та майно. Після закінчення бойових дій професорсько-викладацькі кадри поспішали повернутись у свої будинки. Як і весь український народ, науково-педагогічна інтелігенція, повертаючись у власні будівлі, спостерігали лише руїни. Майно, яке залишалось до війни, було або пограбоване німецькими військовими та населенням, яке залишилось в окупації, або знищене під час бомбардувань.

По війні було встановлено основні норми житлової площі для населення УРСР, які дещо відрізнялись залежно від міри руйнувань. Для кожної людини у перші післявоєнні роки допускалось мати не більше 6 м² житлової площі, але в середньому ця цифра становила 4 м²³⁵⁰.

Індивідуальна квартира для професорсько-викладацьких кадрів на рубежі 40–50-х рр. ХХ ст. у Києві була явищем рідкісним, водночас ставши нормою для партійно-радянської еліти. Письменник А. Дімаров відзначав: «На професорській колонії, тепер професурою і не пахло. Всі особняки захопили відставники від майорів аж до генералів, які щільно обсіли міста України. Їх охоче приймало начальство, надаючи поза чергою квартири, будинки, щедро

нарізаючи землі під забудову – команда на це, либонь, надійшла з самої Москви, без команди з Москви ніхто в той час не смів і дихнути»³⁵¹.

У 1946 р. вийшов наказ «Про збереження за науковими працівниками на 1947 р. права користування додатковою житловою площею». До списків наукових працівників, які мають право на додаткову житлову площу, включались дійсні члени і члени-кореспонденти Академії наук СРСР, сільськогосподарських наук імені В. Леніна і академії архітектури СРСР, особи, які мали науковий ступінь доктора або кандидата, наукові співробітники ВНЗ і науково-дослідних установ, які мають звання професора, доцента чи старшого наукового співробітника³⁵². Науково-педагогічній інтелігенції надавалося право на додаткову житлову площу не менш як 20 м². Насправді більшість законопроектів у післявоєнний період залишались на папері, що ілюструє велика кількість листів, заяв, прохань про вирішення житлової проблеми у колах науково-педагогічної інтелігенції.

Не маючи власного житла, а також змоги його отримати, досить часто викладачам ВНЗ доводилось роками жити в місцях, які не були пристосовані для нормальної життєдіяльності педагогів та їхніх родин.

По закінченню війни тривала практика так званого ущільнення житла, суть якої полягала в тому, що до власників окремих впорядкованих квартир підселяли інших мешканців, тобто створювали комунальні квартири. Російська дослідниця соціальної історії Н. Лебіна зазначає, що комуналка – це, перш за все, дивне товариство, незрозуміло за яким принципом змушених разом проживати людей. Сусіди тут не пов'язані ані загальною сферою трудової діяльності, як в гуртожитку, ані хворобою, як у лікарні, ані віком, як у дитячому будинку, ані навіть злочиним, як у в'язниці. Скупченість у комуналках породжує стреси та підвищену агресивність³⁵³. Після війни більшість населення УРСР проживало в комунальних квартирах, де на сім'ю, як правило, надавалась одна кімната, а кухня, ванна, туалет були спільними. «Іноді кімнати не мали перегородок, і окремі сім'ї відмежовувались лише простирадлами, які звисали зі стелі», – відзначає Дж. Госкіні³⁵⁴. У комунальних квартирах формувалось та підтримувалось почуття колективізму, яким так пишалася радянська держава.

Значна частина викладачів ВНЗ проживала саме у комунальних квартирах. Внаслідок «ущільнень» побутові умови життя науково-педагогічної інтелігенції погіршувались. Не було змоги вести наукову роботу в домашніх умовах, цей факт негативно впливав на науково-педагогічну активність.

У другу післявоєнну п'ятирічку в країні було відновлено певний статус рівноваги в житловому фонді. Так, одним квартири було повернуто, у інших, навпаки, відібрано, звинувативши у незаконному захопленні. Більшість населення, втомившись і втративши надію на повернення

довоєнної житлової площі, погоджувалось на будь-яке житло, що його надавали квартирні організації замість довоєнного. Потрібно зазначити, що здебільшого такий обмін не був рівнозначним. Житлова проблема в УРСР залишалася досить гострою і в 50-х рр. ХХ ст., коли почалося масове житлове будівництво.

Надії науково-педагогічної інтелігенції країни на те, що по завершенні найтяжчих 40-х рр. житлове питання буде вирішене, не виправдались. У повній мірі не було вирішено житлову проблему серед професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ і в 50-ті рр. У республіці темпи зростання житлового фонду відставали від зростання міського населення, а середня житлова площа на одну особу в 1955 р. становила лише 6 м² – такий показник був в 1,5 рази нижчим від встановленої санітарної норми³⁵⁵.

Хатня обстановка тих представників науково-педагогічної інтелігенції, кому пощастило отримати житло, була досить скромною. Післявоєнне життя науково-педагогічної інтелігенції країни мало багато побутових проблем, не вистачало домашнього начиння (каструль, чайників, ложок, виделок тощо). Меблями, як правило, слугували дошки, ящики, різні будівельні матеріали – на них спали, їли, працювали. Так, М. Нечиталюк, відвідавши квартиру відомого вченого і викладача української літератури КДУ ім. Т. Г. Шевченка М. С. Шаховського, згадував: «Він посадовив мене на якийсь ящик, бо меблів не було жодних, крім ліжка»³⁵⁶. Відсутність нормальних житлових умов доповнювалась майже повним браком елементарного хатнього начиння.

Науково-педагогічній інтелігенції довелось розпочинати мирне життя у складних умовах повоєнної розрухи. Міста були позбавлені нормального водопостачання і електроенергії, більшість з них не мали каналізаційної системи. Одна з невирішених соціально-побутових проблем полягала в тому, що основний склад учених не був належним чином забезпечений житлом. У цей час викладачам та їхнім сім'ям доводилось шукати притулку у родичів, жити на горищах тощо. Через дефіцит житла одна частина викладачів змушена була оселятися на своїх робочих місцях в аудиторіях, лабораторіях та інших приміщеннях ВНЗ.

Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. змушена була жити в умовах, що не задовольняли нормальної життєдіяльності, не надавали засобів для ведення наукової роботи в домашніх умовах та відпочинку після важкого робочого дня.

Хоча протягом 1945–1955 рр. рівень і якість життя науково-педагогічної інтелігенції поліпшувались, водночас, цей процес відбувався занадто повільно. Споживчий ринок насичувався вкрай незадовільно. Більшість представників науково-педагогічної інтелігенції були змушені витратити велику кількість часу задля того, щоб «дістати» необхідне, що

позначалось на їх фізичному та моральному здоров'ї. Найкраще міг влаштувати своє життя, кар'єру і побут той, хто був здатний завести потрібні знайомства, «домовитися» з важливими особами, а іноді й збрехати, звести наклеп або зрадити.

Загалом, матеріально-побутове становище науково-педагогічної інтелігенції в Українській РСР в післявоєнне десятиліття було складним. Причинами низької якості життя інтелігенції УРСР були наслідки війни, пріоритетний розвиток важкої промисловості та військових програм, нехтування соціальною сферою з боку держави.

Незадовільне матеріальне становище та брак більшості життєво необхідних товарів знижували рівень і якість життя педагогів. Влада, намагаючись зрівняти всі соціальні групи населення на побутовому рівні, внесла загострення боротьби за існування, за право їсти та володіти найнеобхіднішим. В Україні було створено систему централізованого розподілу, що зробило можливим маніпулювати людьми. Водночас, не можна стверджувати, що владні структури не намагалися розв'язати матеріально-побутові труднощі та не звертали уваги на становище викладачів, але цей процес проходив надто повільно, що впливало на самопочуття і настрої останніх. Цінність особи, комфорт і зручність її існування не розглядалися владою як першочергові завдання. Між декларованими соціалістичними гаслами, які виголошувались з трибун і друкувались на шпальтах газет, та умовами життя науково-педагогічної інтелігенції пролягала нездоланна прірва. Висловлювати невдоволення було небезпечно, адже критика влади розцінювалась як «ворожі прояви», відтак більшість представників науково-педагогічної інтелігенції мовчки переживали весь тягар матеріальної скрути.

§ 3. Морально-психологічний стан викладачів

Морально-психологічний стан людини не є відірваною частиною від реальних проявів життя, не може розглядатися ізольовано від соціально-економічних умов, у яких проходить діяльність особи. Друга світова війна стала визначною подією в житті всього українського народу. Події війни змінили життя багатьох, примусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитись від ілюзій минулого і навчитися жити за новими законами. Війна не тільки призвела до величезних людських і матеріальних втрат, вона вплинула на свідомість, морально-психологічний стан мільйонів людей. Після війни українське суспільство, як і все радянське, стало іншим. За оцінкою Є. Зубкової, це було суспільство, що вийшло із війни, а разом з ним прийшли нові механізми суспільної поведінки, зміна почуттів і настроїв людей³⁵⁷. Зрозуміло, що без усвідомлення феномену війни, який